

Andrew M. Greeley, **Religious change in America**. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1989, 133 p.

In het godsdienstonderzoek is lange tijd de overtuiging dominant geweest dat een zich moderniserende samenleving noodzakelijk verandert van een sacrale in een seculiere maatschappij. Bovendien wordt 'secularisatie', naast industrialisatie en urbanisatie, gezien als een van de belangrijkste processen waardoor een traditionele samenleving overgaat in een moderne. Dit secularisatieproces zet zich, zo luidt de veronderstelling, in de moderne samenleving almaar voort.

Wat betreft Nederland lijkt deze versimpelde weergave van de secularisatietheorie te verdedigen. Hier is het aantal kerkleden de laatste decennia gestaag afgenomen en dan met name onder de groep die in de toekomst het voortbestaan van de kerk zal bepalen: de jongeren. Voorts blijkt uit de cijfers dat steeds minder Nederlanders traditioneel gelovig zijn en dat het christelijk geloof in steeds sterkere mate moet concurreren met alternatieve wereld- en levensbeschouwingen. Kijken we echter over de landsgrenzen heen, dan blijken de zaken dikwijls anders te liggen. In diverse contemporaine westerse samenlevingen, zoals bij voorbeeld in Ierland, heeft de institutionele religiositeit zich onverkort weten te handhaven, zodat er twijfel rijst omtrent de stelling dat de traditioneel-christelijke religie niet past bij een moderne samenleving. In deze studie analyseert Andrew M. Greeley een grote hoeveelheid Amerikaanse survey-gegevens over religiositeit, die gedurende de laatste vijftig jaar door drie vooraanstaande onderzoeksinstituten zijn verzameld, te weten door de Gallup organisatie (American Institute of Public Opinion), het Survey Research Center (SRC) van de Universiteit van Michigan en het National Opinion Research Center (NORC) van de Universiteit van Chicago. Met deze gegevens gaat hij na welke veranderingen er sinds 1940 in Amerika op het terrein van de religiositeit hebben plaatsgevonden.

In hoofdstuk twee tot en met zes onderzoekt Greeley de invloed van tijd, leeftijd en cohort op een aantal klassieke indicatoren van religiositeit. Daarin toont hij aan dat Amerikanen, in tegenstelling tot hetgeen veelal wordt gedacht, tegenwoordig niet minder gelovig en minder godsdienstig zijn dan pakweg vijftig jaar geleden. Diverse basisindicatoren van religiositeit, zoals het aantal kerkleden, het kerkbezoek en het godsgeloof, zijn de afgelopen vijf decennia namelijk opmerkelijk constant gebleven. Bij protestanten (ongeveer 65 procent van de totale Amerikaanse populatie) zijn in deze periode, behoudens enige interdenominatieve verschuivingen, geen ingrijpende veranderingen in religieuze houdingen en gedragingen waar te nemen. Bij de katholieke deelpopulatie (circa 25 procent) is weliswaar tussen 1968 en 1975, het kerkbezoek in omvang afgenomen en een letterlijke interpretatie van de bijbel minder populair geworden, maar voor het overige zijn

de veranderingen niet groot te noemen. De algemene conclusie luidt dan ook dat de religieus-kerkelijke kaart van de Verenigde Staten de laatste halve eeuw betrekkelijk weinig is veranderd. Daarmee weerlegt Greeley overigens ook de populaire opvatting dat er in Amerika op het ogenblik sprake zou zijn van een sterke opkomst van het fundamentalisme en het evangelisme. Van een dergelijke opleving is in zijn gegevens geen spoor te ontdekken.

In hoofdstuk zeven en acht bestudeert Greeley de invloed van het lidmaatschap van een bepaalde denominatie op sociale, politieke, seksuele, ethische en economische houdingen en gedragingen. Daarbij stelt hij zich de vraag of deze invloed is veranderd. Alhoewel er ongetwijfeld veranderingen zijn opgetreden, bij voorbeeld een toegenomen seksuele tolerantie onder katholieken, is er geen reden om aan te nemen dat de invloed van religiositeit recentelijk is afgenomen.

Voorafgaande aan de afsluitende beschouwing in hoofdstuk tien presenteert Greeley in hoofdstuk negen een aantal nieuwe indicatoren van religiositeit, waaronder semantische contrastparen over het beeld van God en voorstellingen van het hiernamaals. Deze religieuze beelden blijken een belangrijke bijdrage te leveren aan de verklaring van diverse houdingen en gedragingen, waaronder stemgedrag en een traditioneel beeld van de rol van de vrouw. Behalve socioloog, priester, journalist en columnist is Andrew M. Greeley ook een van Amerika's populairste (toekomst)romanschrijvers, die diverse succesboeken op zijn naam heeft staan. Zijn schrijfvaardigheid blijkt opnieuw uit deze studie, waarin hij met ogenschijnlijk gemak laat zien dat wetenschappelijke precisie niet ten koste hoeft te gaan van de leesbaarheid. Mijn enige punt van kritiek heeft betrekking op hoofdstuk negen. De uiteenzetting aldaar over de invloed van de religieuze verbeelding staat betrekkelijk los van de voorafgaande hoofdstukken over religieuze veranderingen. Desalniettemin verdient het boek de belangstelling van allen die geïnteresseerd zijn in de staat van de georganiseerde religie in de Verenigde Staten.

Rob Eisinga

Theo van Tilburg, Verkregen en gewenste ondersteuning in het licht van eenzaamheidservaringen. Dissertatie, VU Amsterdam 1988, 280 p.

Niet de minste verdienste van dit proefschrift is dat het een van de eerste pogingen is om via een survey een deel van de gecompliceerde problematiek rondom het recente streven van de overheid naar 'een meer zorgzame samenleving' empirisch te onderzoeken. De onderzoeksgegevens zijn verkregen middels vraaggesprekken met 419 mensen van 20-85 jaar uit twee gemeenten, telkens voor ongeveer een kwart ongehuwd, gehuwd, gescheiden of verweduwd. Centraal in de probleemstelling staat de vraag naar de betekenis van ondersteuning binnen primaire relaties voor de mate waarin individuen eenzaamheid ervaren. Die relaties zijn geïnventariseerd volgens de zogenaamde affectieve benadering: noem alle mensen met wie u een nauwe en persoonlijke band heeft.

Van Tilburg zoekt naar de oorzaken van tot dusver gevonden zwakke samenhangen tussen kenmerken van persoonlijke relaties en eenzaamheid en ontwikkelt een model ter verklaring van het ontstaan en voortbestaan van eenzaamheid. Eenzaamheid wordt opgevat als 'de mate waarin de kwaliteit van het gerealiseerde netwerk van primaire relaties als onvoldoende geëvalueerd wordt' (p. 34). Op grond van de mentale incongruentie-theorie wordt gesteld dat eenzaamheid kan ontstaan wanneer het in geval van reorganisatie van sociale relaties niet lukt een nieuw evenwicht te vinden door of de kwaliteit te verhogen, of

de standaards te verlagen of het belang van de ervaren discrepantie tussen beide te veranderen. In het onderzoek blijven het geïmpliceerde proceskarakter van subjectieve interpretaties en evaluaties en de in dat verband relevante situationele en persoonlijkheidsfactoren overigens in een black box. Wat betreft de meting van eenzaamheid kwam bij het lezen telkens de vraag naar voren of mensen als regel voldoende in staat zijn het gewenste strikte onderscheid te maken tussen de mate van verkregen steun en het oordeel daarover. Onder de kwaliteit van gerealiseerde relaties wordt zowel het aantal primaire relaties begrepen alsook de ervaren ondersteunende inhoud van de acht nauwste relaties (afzonderlijk en als geheel). Vier meetinstrumenten voor de kwaliteit van de relaties blijken te verwijzen naar één onderliggend begrip. Wij vinden dit een opvallende uitkomst omdat er in de literatuur over sociaal netwerkanalyse op wordt aangedrongen het aantal relaties en de inhoud van ondersteuning (en de structuur van het sociaal netwerk) conceptueel te onderscheiden. Kan de vermelde uitkomst verband houden met het gehanteerde selectiecriteria en de voor ondersteuning gekozen operationalisering?

De geformuleerde verwachtingen blijken in grote lijnen bevestigd te worden. Dat wil zeggen dat de intensiteit van eenzaamheid kleiner is naarmate meer steun wordt verkregen of verwacht binnen de acht nauwste relaties, als er sprake is van een groter aantal primaire relaties en als de meest ondersteunende relatie een partnerrelatie is. Belangrijke vragen die in dit verband wel aan de orde komen, maar onvoldoende duidelijk worden beantwoord, zijn: zijn mensen méér gebaat bij een groter aantal relaties, bij een diversiteit aan relaties of bij bepaalde combinaties daarvan, bij voorbeeld afhankelijk van relatie-specifieke functies? Concluderend wijst Van Tilburg er met name op hoe belangrijk het is dat mensen kunnen beschikken over sterk ondersteunende relaties (waaronder met name de partnerrelatie) en vooral ook over een verscheidenheid aan ondersteunende relaties. Een uitgebreid en gevarieerd ondersteunend netwerk wordt vooral van belang geacht om ongewenste gevolgen van ingrijpende veranderingen in relaties in de loop van het leven (met name bij echtscheiding en verweduwing) niet alleen het hoofd te kunnen bieden, maar ook te voorkomen. In dat verband past het pleidooi allerlei zwak-ondersteunende relaties op te waarderen door mensen meer te wijzen op de mogelijkheid tot het in vrijheid – maar onder voorwaarden – aangaan van gelijkwaardige ruilverhoudingen.

In de zorgvuldig uitgevoerde en uitvoerig beschreven analyses geeft de auteur blijk van een gedegen methodologische kennis. Mede daarom kan deze studie worden aanbevolen aan studenten en onderzoekers op het brede terrein van ondersteuning. Gegevens over de betekenis van structurele kenmerken van netwerken en van individuele en relationele karakteristieken van de leden daarvan, zal men overigens in deze studie niet aantreffen.

A.A.M. Fiselier

Hans-Peter Blossfeld, *Kohortendifferenzierung und Karriereprozess: Eine Längsschnittstudie über die Veränderung der Bildungs- und Berufschancen im Lebenslauf*. Campus Verlag, Frankfurt/New York 1989, 185 p.

Het kwantitatieve levenslooponderzoek beleeft een hausse. De gemakkelijke beschikbaarheid van grote databestanden en de aanwezigheid van technisch vernuft hebben, te zamen met een toenemende ontevredenheid over losse éénmomentopnamen, geleid tot een succesvolle heroriëntatie in de longitudinale traditie. De 35-jarige Hans-Peter Blossfeld speelt in deze ontwikkeling een vooraanstaande rol. Naast het zeer technische, samen met Haberle en Mayer gepubliceerde *Ereignisanalyse* (Engels: Event History Analysis) publiceerde hij in 1989 deze longitudinale analyse van de veranderingen in opleidings- en

beroepskansen in de Bondsrepubliek. Doel van deze studie is de reconstructie van de effecten van maatschappelijke instituties (bij voorbeeld het einde van de Tweede Wereldoorlog, het 'Wirtschaftswunder', de nieuwe onderwijswetgeving) op de individuele levensloop.

De data zijn voornamelijk afkomstig van eenmalige langdurige gesprekken met circa 2000 personen, geboren in respectievelijk 1929/31, 1939/41 en 1949/51. Het is dus géén panelonderzoek; het gaat ook niet, zoals in de kwalitatieve tegenhanger van dit type onderzoek, om het verzamelen van individuele biografieën, maar om het bepalen van de relatieve invloed van cohort-, periode- en leeftijdseffecten op de levensloop van *categorieën* van personen. In principe werd in elk vraagstuk het start- en eindtijdstip van elke gevolgde opleiding en elke beroepswerkzaamheid tot op de maand nauwkeurig vastgelegd (naast soortgelijke gegevens met betrekking tot gezinsvorming en woongeschiedenis). Met een dergelijke gebeurtenis-georiënteerde benadering verkrijgt men uiteraard méér data dan zelfs met een zeer regelmatig herhaald panel. Over de betrouwbaarheid maakt de auteur zich weinig zorgen; er zijn nauwelijks aanwijzingen dat het materiaal onbetrouwbaar zou zijn. Terwijl in de Nederlandse literatuur het identificatieprobleem (de onmogelijkheid om cohort-, periode- en leeftijdseffecten te ontwarren) grote bekendheid heeft verkregen, ligt het intuïtief voor de hand dat als men over goede data in een matrix over diverse cohorten beschikt men toch tot redelijk plausibele uitspraken kan komen; gebruik makend van 'side-information', bij voorbeeld dat het ene cohort gevoeliger is voor een bepaalde maatschappelijke verandering dan het andere (bij voorbeeld een cohort dat juist op het punt staat op de arbeidsmarkt te komen). In principe zijn er twee systematische oplossingen voor het probleem. De ene bestaat uit het op nul stellen van één van de effecten, respectievelijk het samenvoegen van (leeftijds)categorieën waardoor het strikte gelijklopen van periode en leeftijd wordt voorkomen; een strategie die in Nederland via Hagenaars' dissertatie enige bekendheid heeft verkregen. De andere benadering is het vervangen van de simpele jaartallen van periode- en cohortvariabelen door inhoudelijke variabelen die geacht kunnen worden de eigenlijke 'beïnvloeders' te representeren, bij voorbeeld door data over industrialisatie en werkgelegenheid ontleend aan ambtelijke statistische bronnen. Blossfeld volgt deze laatste strategie.

Een van de belangrijkste conclusies is dat veranderingen in het arbeidsaanbod worden opgevangen door *nieuwe* cohorten; de intragenerationele beroepsmobiliteit is gering vergeleken met intercohortverschillen. Daarmee verband houdt een ander inzicht dat door de studie nog eens bevestigd werd: het enorme belang van het eerste beroep voor de verdere beroepsloopbaan.

Het vereist enig doorzettingsvermogen om na de nogal schetsmatige theoretische verhandelingen en de ontelbare bronvermeldingen in de eerste hoofdstukken aan het eigenlijke empirische onderzoek toe te komen, maar dan wordt het veel leesbaarder en speelt men met plezier met de auteur het spel van de interpretatie van grafieken en tabellen. De conclusie ligt voor de hand: zo iets moeten we in Nederland ook hebben.

P.G. Swanborn

Wessel Visser/Rien Wijnhoven, *Baan Brekende Politiek. De achterkant van de massale werkloosheid*. Kok/Agora, Kampen 1989, 190 p.

Het afgelopen jaar heeft het debat over het gewenste werkgelegenheidsbeleid een nieuwe dimensie gekregen. Het voortduren van de extreem hoge werkloosheid in een periode van economische bloei heeft het besef doen ontstaan dat blijkbaar niet alleen economische

oorzaken hieraan debet zijn, maar ook politieke, maatschappelijke en institutionele factoren. In samenhang hiermee is het monopolie dat de economen op de bestudering van dit vraagstuk hadden langzaam aan het afbrokkelen en mengen zich ook (andere) sociale wetenschappers in het werkgelegenheidsdebat. Zo heeft de diagnose van de Zweedse politiek-econoom Goran Therborn onlangs veel aandacht in de pers gekregen. Hij concludeert op basis van een landenvergelijkend onderzoek dat de werkloosheid in Nederland veel hoger is gebleven dan strikt nodig zou zijn geweest. Hij wijt dit aan politieke factoren en aan gekozen beleidsinstrumenten zoals de eenzijdige nadruk op loonkostenmatiging en terugdringing van de collectieve sector en de afwezigheid van een actief arbeidsmarktbeleid.

Het boek *Baan Brekende Politiek* van de Nijmeegse politicologen Visser en Wijnhoven moet worden gezien in het voetspoor van de analyse van Therborn. Het boek is een speurtocht naar de politieke oorzaken van de massawerkloosheid in Nederland. Door middel van vijftientwintig interviews met kopstukken uit de politiek, het bedrijfsleven en de ambtenarij als Albada, Van den Beld, Duisenberg, Van Eijkelenburg, Pont, Den Uyl en Wagner proberen de auteurs te achterhalen welke rol het werkgelegenheidsvraagstuk in de periode 1974-1986 heeft gespeeld in het sociaal-economische beleid. Daaruit komt naar voren dat opvattingen over de aanvaardbaarheid en de onaanvaardbaarheid van het loslaten van een situatie van niet-volledige werkgelegenheid in belangrijke mate bepalend zijn geweest voor de keuze van beleidsmaatregelen. De doelstelling volledige werkgelegenheid verliest de absolute prioriteit in het sociaal-economische beleid wanneer in de tweede helft van de jaren zeventig de machtsverhoudingen verschuiven ten gunste van de werkgevers en de centrum-rechtse partijen. Het accent komt te liggen op sanering van de overheidsfinanciën. Daarmee komt tevens een einde aan het gematigd keynesiaans beleid dat aanvankelijk na de eerste oliecrisis is gevoerd. Deze omslag krijgt definitief zijn beslag met de politieke nederlaag van het werkgelegenheidsplan van Den Uyl tijdens het tweede kabinet Van Agt en het daaropvolgend aantreden van het kabinet Lubbers. Onder het neoliberale beleid van Lubbers is volledige werkgelegenheid niet langer een politieke verantwoordelijkheid van de overheid maar een afgeleide van marktontwikkelingen. Visser en Wijnhoven concluderen op basis van de interviews dat de hardnekkige werkloosheid het gevolg is van politieke onwil van de centrumrechtse partijen om volledige werkgelegenheid centraal te stellen in het sociaal-economische beleid.

De auteurs laten met hun vlot geschreven studie op een interessante en boeiende manier zien dat 'politics matters'. Werkgelegenheidsbeleid is niet alleen het resultaat van een zakelijke economische discussie, maar wordt in hoge mate bepaald door politieke, maatschappelijke en institutionele verhoudingen. Daarbij springt in het oog de belangrijke en geenszins neutrale positie die het Centraal Planbureau en de Nederlandse Bank bij de keuze van het sociaal-economische beleid innemen. Bij lezing van het boek dient evenwel te worden bedacht dat het bij de interviews om achteraf-oordelen gaat die geplaatst moeten worden in de toenmalige maatschappelijke en institutionele context. Dit wordt door Visser en Wijnhoven te weinig onderkend waardoor mijns inziens ten onrechte het beeld ontstaat dat in de beschouwde periode steeds sprake is geweest van een doelbewust en weloverwogen beleid waarbij de betrokken actoren zich ten volle bewust waren van de consequenties van hun handelen. Dat de centrum-rechtse kabinetten volledige werkgelegenheid niet de hoogste prioriteit in het sociaal-economische beleid hebben gegeven, betekent nog niet dat ze bewust hebben aangestuurd op massale werkloosheid. Daarnaast is het nog maar de vraag of bij een dominantie van links in de maatschappelijke verhoudingen tussen 1974 en 1986 de werkgelegenheid er nu veel gunstiger zou hebben uitgezien. Weliswaar stond bij links volledige werkgelegenheid hoger op de agenda dan bij centrum-

rechts, maar of het door links daarvoor aangedragen beleidsinstrumentarium toereikend zou zijn geweest, is lang niet zeker. Zo maakte bij voorbeeld in het tijdvak 1974-1986 het door de auteurs zo geprezen Zweedse actieve arbeidsmarktbeleid als oplossing van de werkloosheid geen deel uit van het gedachtengoed van de Nederlandse sociaal-democratie en de vakbeweging.

Theo Berben

J. Soetenhorst-de Savornin Lohman (red.), **Slachtoffers van misdrijven; Ontwikkelingen in hulpverlening, recht en beleid**. Gouda Quint, Arnhem 1989, 212 p.

In 1971 verscheen bij uitgeverij Bosch en Keunig de bundel *Slachtoffers van delicten*. Daarin werd onder andere aandacht besteed aan de vraag wie slachtoffer worden van welke delicten, met speciale hoofdstukken over categorieën van slachtoffers (slachtoffers van agressieve delicten, zedendelicten, vermogensdelicten en verkeersdelicten). Geconstateerd werd dat het slachtofferzijn niet alleen een juridisch, maar evenzeer een maatschappelijk probleem is. De dader van een delict krijgt alle aandacht, het slachtoffer staat in de kou.

Nu, 18 jaar later, is weer een boek over 'slachtoffers van misdrijven' verschenen. Een geheel ander boek, omdat ditmaal de hulpverlening aan slachtoffers centraal staat. Dat is niet verwonderlijk na bijna 20 jaar. Vele burgers kunnen in de rol van slachtoffer terechtkomen, hetgeen met traumatische ervaringen gepaard kan gaan. Daar komt nog bij dat de omgeving het betreffende slachtoffer ook niet altijd begripvol benadert en soms de schuld in de schoenen schuift ('blaming the victim'). Hulpverlening is veelal nodig.

In tal van westerse landen neemt sinds de jaren zeventig de belangstelling voor slachtoffers van misdrijven toe. Een toename van criminaliteit, de opkomst van de vrouwenbeweging, de aandacht die zij schenkt aan hulpverlening van mishandelde vrouwen en de vermaatschappelijking van de strafrechtspleging zijn daar mede debet aan. Ook in Nederland heeft de mening post gevat dat er meer voor het slachtoffer moet worden gedaan. Politiek is er de laatste jaren nieuw beleid in gang gezet en wordt gewerkt aan versterking van de rechtspositie van slachtoffers. Ook in de hulpverlening probeert men op deze ontwikkeling in te haken.

In deze bundel wordt door twaalf auteurs, vanuit hun specifieke vakgebied, een goed overzicht gegeven van de stand van zaken en de richting waarin de aandacht voor het slachtoffer in hulpverlening, recht en beleid zich beweegt. Ingegaan wordt onder andere op het ontstaan van slachtofferhulp, de wijze van functioneren van slachtofferhulpinstellingen, haar positie binnen de reguliere hulpverlening, de positie van het slachtoffer in het civiel- en strafrecht en de manier waarop preventieve voorlichting kan dienen als vorm van slachtofferhulp.

Waarschijnlijk ten gevolge van de verschillen in aard van de bijdragen en academische achtergrond van de auteurs is er in de bundel noch sprake van uniformiteit in het theoretisch gehalte van de 12 artikelen noch in dat van de gehanteerde theorieën. Wat betreft de sociologische theorieën wordt helaas slechts in een beperkt aantal bijdragen (impliciet of expliciet) de 'labelling theorie' van stal gehaald om de sociale positie van het slachtoffer en de oorzaak van zijn psycho-sociale problemen te duiden. Deze theorie biedt naar onze mening namelijk een geschikt analysekader om meer inzicht te krijgen in aard en omvang van de psycho-sociale problemen waarmee specifieke groepen slachtoffers worden geconfronteerd. Daarmee zijn we aangeland bij een tweede beperking van de bundel. De slachtoffers worden overwegend beschouwd als één groep; speciale aandacht wordt alleen

besteed aan vrouwen die slachtoffer zijn geworden van seksuele misdrijven. Er wordt onvoldoende rekenschap gegeven van het specifieke karakter van slachtofferschap van bepaalde delicten of van de specifieke oorzaak van slachtofferschap. Naar aard en oorzaak van slachtofferschap en ervaren psycho-sociale problemen en gewenste hulpverlening zijn bij voorbeeld slachtoffers van 'potenrammerij' onvergelijkbaar met incestslachtoffers of met ouderen die van hun tasjes worden beroofd.

Verder bewijst deze bundel dat nauwelijks kwantitatief onderzoek is verricht naar de sociale positie van slachtoffers, de psycho-sociale problemen waarmee zij worden geconfronteerd, hun hulpverleningsbehoefte en de curatieve en preventieve werking van slachtofferhulp. In het boek wordt en kan nauwelijks worden verwezen naar onderzoeken op dit terrein. De bundel kan dan ook, impliciet, worden gezien als een pleidooi voor meer onderzoek.

Met Van Dijk kan men zich afvragen of de aandacht voor het slachtoffer structureel en blijvend is. Zo schrijft hij: 'Als de tekenen niet bedriegen, dreigt de slachtofferbeweging ook in Nederland de vrouwenbeweging als belangrijkste bondgenoot te verliezen' (p. 18).

Hoe het ook zij, voor degenen die al dan niet beroepshalve geïnteresseerd zijn in recente ontwikkelingen in hulpverlening aan en recht(spleging) ten behoeve van slachtoffers van misdrijven is deze bundel het aanschaffen zeker waard. Te meer daar de publikatie een uiterst verzorgde indruk maakt.

J. Geerlof en J. Naafs

Harry Coenen, **Handelingsonderzoek als exemplarisch leren**. Konstapel, Groningen 1987, 470 p.

De doelstelling van dit boek, dat tevens als proefschrift is verschenen, staat weergegeven in de subtitel: een bijdrage aan de fundering van de methodologie van handelingsonderzoek. Elders (in inleiding en samenvatting) stelt de auteur dat het erom gaat handelingsonderzoek uit te bouwen van een manier van onderzoek doen tot een methodologie voor een emancipatoir sociaal-wetenschappelijk onderzoeksprogramma. Als men deze twee frasen combineert krijgt men zicht op het centrale onderwerp van het boek: de ontwikkeling van een methodologie voor exemplarisch handelingsonderzoek. De toevoeging van de term 'exemplarisch' maakt duidelijk dat het hier niet gaat om onderzoek in de handelings theoretische of interpretatieve traditie in de sociale wetenschap. Exemplarisch handelingsonderzoek wordt door de auteur gehanteerd als term voor dat onderzoek dat op de concrete maatschappelijke praktijk betrokken en op het ingrijpen in de praktijk gericht is (vgl. actie-onderzoek).

Het boek bestaat uit 10 hoofdstukken, verdeeld over vier delen. In het eerste deel wordt de fundering van het onderzoeksmodel gelegd door een gedegen bespreking van het werk van respectievelijk Freire (hoofdstuk 1) en Negt (hoofdstuk 2). Centrale elementen van het onderzoeksmodel als 'thema' en 'exemplaar' zijn aan hun gedachtengoed ontleend.

In deel II wordt de literatuur over handelingsonderzoek besproken tegen de achtergrond van een door de auteur ontwikkeld globaal model voor dit soort onderzoek. Het onderzoeksmodel bestaat uit drie fasen: themafase, kristallisatiefase en exemplarische fase. In de themafase wordt een globale probleemstelling via een vorm van probleeminventarisatie bij de betrokkenen omgezet in een aantal thema's waarin de spanning tussen handelende individuen en functionerende structuren in kaart kan worden gebracht. Het gaat hier om een kwalitatief onderzoek naar door de betrokkenen onderkende problemen. In de kristallisatiefase wordt via een voortdurende discussie tussen onderzoekers en onder-

zochten een diagnose gesteld waarbij men probeert te komen tot consensus over het meest centrale probleem (exemplaar) en tot afspraken omtrent een handelingsstrategie. In de exemplarische fase wordt het handelingsplan uitgevoerd en worden de effecten van dit handelen geëvalueerd. Dit globale onderzoeksmodel wordt vervolgens besproken aan de hand van de literatuur over handelingsonderzoek waardoor doelstellingen en kenmerken van het handelingsonderzoek geëxpliciteerd kunnen worden.

Deel III is gewijd aan een theoretische fundering van het voorgestelde onderzoeksmodel. In hoofdstuk 5 wordt daartoe de structuratietheorie van Giddens besproken en in verband gebracht met het onderzoeksmodel. Dit verband wordt in hoofdstuk 6 nader uitgewerkt door bespreking van twee methodologische thema's: de relatie tussen object en engagement en tussen validiteit en adequaatheid. Hierbij wordt ook de interpretatieve stroming in het sociaal-wetenschappelijk onderzoek betrokken. In hoofdstuk 7 wordt aan de hand van de zo opgedane inzichten de verhouding onderzoeker en onderzochte uitgewerkt in concrete onderzoeksverhoudingen, waarbij de diskurstheorie van Habermas wordt betrokken.

In deel IV ten slotte wordt het onderzoeksmodel besproken tegen de achtergrond van een concreet uitgevoerd voorbeeld van een exemplarisch handelingsonderzoek. Het gekozen voorbeeld, een onderzoek naar de werk- en vakbondssituatie bij het vervoersbedrijf Van Gend en Loos, wordt besproken in drie hoofdstukken volgens de hoofdstappen van het model: themafase, kristallisatiefase en exemplarische fase.

Als functie van deel IV noemt de auteur een onderzoekspraktische fundering van het voorgestelde onderzoeksmodel. Wat hij daarmee bedoelt is mij niet duidelijk. Deze hoofdstukken zijn voornamelijk een beschrijving van wat de onderzoekers gedaan hebben met als methodologische leidraad de 'logic in use': een beschrijving, toelichting en eventuele legitimering van de keuzen die men gemaakt heeft. Voor de verdere uitwerking van de methodologie van het handelingsonderzoek hadden deze hoofdstukken beter naar voren geplaatst kunnen worden, direct achter de presentatie van het onderzoeksmodel in hoofdstuk 3. Met behulp van de theoretische overwegingen in de volgende hoofdstukken zou dan over de betreffende case gereflecteerd kunnen worden vanuit de optiek van de 'reconstructed logic'. Daardoor zou veel duidelijker kunnen worden gemaakt wat het onderzoeksmodel meer is dan een eenvoudige indeling van het handelingsonderzoek in drie fasen. De bijdrage van het boek lijkt me vooral daarin gelegen dat de literatuur over de methodologie van het handelingsonderzoek rond een aantal thema's is geordend.

Fred Wester